

MAŁGORZATA LEYKO (red.)
ŁÓDZKIE SCENY ŻYDOWSKIE
Wydawnictwo Uniwersytetu
Łódzkiego, Łódź 2000, s. 277

W pięć lat po krakowskim tomie redagowanym przez Jana Michalika i Eugenię Prokop-Janiec poświęconym teatrowi żydowskiemu w tym mieście i w dwa lata po monografii pt. *Teatr żydowski w Polsce* pod redakcją A. Kuligowskiej-Korzeniewskiej i M. Leyko ukazała się monografia łódzkich scen żydowskich opracowana przez Małgorzatę Leyko i badacza teatru niemieckiego i żydowskiego w Polsce. Małgorzata Leyko rozpoczęła badania nad łódzkim teatrem żydowskim w Zakładzie Dramatu i Teatru UŁ, gdzie w 1992 roku pod kierownictwem Profesor Anny Kuligowskiej-Korzeniewskiej przystąpiono do realizacji projektu badawczego *Teatr Żydowski w Łodzi* finansowanego przez KBN. Zespół badaczy biorących udział w realizacji tego projektu stawiał sobie za cel poznanie dziejów scen żydowskich w Łodzi. Dopiero współpraca z profesorem Chone Shmerukiem, którą Małgorzata Leyko określa jako nową drogę w badaniach nad łódzkim teatrem żydowskim, przyniosła spodziewane efekty w postaci tego tomu. Mimo, że Profesor Shmeruk nie był ani specjalistą od teatru ani nawet nie czuł się osobiście związany z Łodzią, to jednak uważał, że miasto to posiadało dużą rangę w żydowskim środowisku literackim i artystycznym. Nie do przecenienia jest także fakt, że dzięki współpracy z Profesorem możemy poznać przetłumaczone na język polski wspomnienia np. o Mojżeszu Broderosonie i innych artystach teatru żydowskiego. Profesor pomógł dotrzeć do wielu rozproszonych dokumentów i pamiątek. We wspomnianym już wstępie do niniejszego tomu redaktorka przywołuje krok po kroku kolejne etapy współpracy z Profesorem Shmerukiem, który służył nie tylko radą i

pomocą w kwestiach metodologicznych i badawczych, ale nade wszystko sam był świadkiem przedstawień żydowskich oraz osobiście znał wybitnych artystów tego teatru. Po lekturze wstępu zdajemy sobie sprawę, że bez inspiracji oraz współpracy bezpośredniego świadka, a co ważniejsze wybitnego przedstawiciela narodu żydowskiego, niemożliwym byłoby pokonanie wielu barier kulturowych i społecznych oraz językowych, a co za tym idzie dokonanie tak wielostronnej prezentacji historii scen żydowskich w Łodzi opartej na bezpośrednich źródłach, jakim jest cytowany tu wielokrotnie *Leksikon fun jidysz teater* Zilbercwaigaja.

Łódzka monografia scen żydowskich powtórzyła układ krakowskiego tomu. Składa się ona z działu zatytułowanego STUDIA, w którym zamieszczono artykuły badaczy teatru żydowskiego m.in. Profesora Shmeruka *Mojżesz Broderoson a teatr jidysz w Łodzi*. Jednym z obszerniejszych artykułów zamieszczonym w tej części jest praca Jechiela Frenkiel o teatrze żydowskim działającym w getcie łódzkim w latach 1940-1944. Tuż obok znajduje się wywiad Anny Kuligowskiej.

Korzeniewskiej z Pinkusem Szwarcem, malarzem i autorem projektów scenograficznych dla łódzkich scen żydowskich. W dziale poświęconym studiom, jako pierwszy zamieszczony został artykuł Anny Kuligowskiej-Korzeniewskiej o pierwszych przedstawieniach żydowskich w Łodzi. Artykuł ten ukazał się już wcześniej w 1992 roku w „Pamiętniku Teatralnym”, poświęconym w całości teatrowi żydowskiemu w Polsce. Profesor Anna Kuligowska-Korzeniewska, znana badaczka teatru polskiego w Łodzi przedstawiając żydowsko-polską, a często także żydowsko-niemiecką peregrynację po Łodzi trup grających w jidysz sięgnęła do niemieckich gazet, które jako pierwsze odnotowały w marcu 1868 roku „przedstawienia ludowych śpiewaków z Brodów we wspaniałych komicznych sztukach”.

Pisząc żydowsko-polskie i żydowsko-niemieckie miałam na myśli oczywiście po-przeplatane losy trup żydowskich występujących w końcu XIX, to na scenie teatru polskiego, to w budynku niemieckiej Thalii. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że po 1883 roku, kiedy to w wyniku dekretu gubernatora piotrkowskiego zakazano „dawania przedstawień w żargonie żydowskim”, wiele trup występowało nadal, grając w języku niemieckim. Jest to przykład organicznego współdziałania środowisk kulturalnych spośród trzech nacji zamieszkujących Łódź. Anna Kuligowska-Korzeniewska stara się zwrócić naszą uwagę właśnie na tę swoistą symbiozę teatralną Łodzi. Podczas rekonstrukcji dziejów trup żydowskich autorka korzysta nie tylko z prasy niemieckiej głównie „Lodzer Zeitung”, ale także z prasy polskiej „Dziennika Łódzkiego”, „Kuriera Warszawskiego” oraz „Kuriera Codziennego”; cennym źródłem materiałów okazały się akta Naczelnika Ziemskiej Straży i Policmajstra m. Łodzi.

Kolejny artykuł autorstwa Małgorzaty Leyko posiada swój pierwodruk w monografii *Teatr żydowski w Polsce*, red. A. Kuligowska-Korzeniewska, M. Leyko. Małgorzata Leyko przypomina tu postać żydowskiego dyrektora stałego teatru żydowskiego w Łodzi Icchoka Zandberga. Już na pierwszej stronie autorka zauważa, że okres dykcji Zandberga, a co za tym idzie, stałego teatru żydowskiego w Łodzi opisany w *Kronice* zamykającej 1-4 zeszyt „Pamiętnika Teatralnego” z 1992 roku nie zgadza się z innymi danymi, przede wszystkim z biogramem Icchoka Zandberga zamieszczonym w *Leksikon fun jidiszn teater* Zilbercwajga. Stały teatr żydowski w Łodzi pod dykcją Zandberga otwarto w 1905 w Teatrze Wielkim Selina. Teatr istniał do czasu wybuchu I wojny światowej. 24 VI 1915 roku zmarł Icchok Zandberg, dykcję teatru, który w 1915 wznowił przedstawienia objął, Morris Wachsman. Już ta uwaga czyni

pracę łódzkich badaczy niezwykle interesującą i potrzebną. Autorka tego artykułu przedstawiając łódzkie losy Zandberga uświadamia nam, że stworzona przez niego stała scena żydowska nie miała sobie równej w Europie Wschodniej. Poza przytoczonym tu już wcześniej leksykonem Zilbercwajga, M. Leyko opiera swoje badania na niemieckim dzienniku „Neue Lodzer Zeitung”, który bardzo rzetelnie przedstawiał i komentował wszystkie wydarzenia kulturalne w mieście.

W tomie *Łódzkie sceny żydowskie* znajdują się dwa artykuły krakowskiej badaczki Mirosławy Bułat – pierwszy o przedstawieniu łódzkiego *Dybuka* w Krakowie oraz drugi, analizujący tygodnik „Literarisze Bleter” jako źródło do badania dziejów scen żydowskich w Łodzi. Obydwa artykuły są niezwykle dokładne, opatrzone dużą ilością przypisów, a co najważniejsze zostały oparte na materiałach źródłowych w języku jidysz.

Jednym z najciekawszych tekstów w tym tomie, jest wspomnieniowy szkic Profesora Shmeruka o Mojżesz Brodersonie zatytułowany – *Przyczynki do monografii*. Zmarły przed ukazaniem się tej publikacji Profesor nie stworzył monografii tego wspaniałego artysty teatru, poety i literata. Szkic Profesora o Brodersonie, założyciela grupy Jung Idysz, łódzkiego teatru marionetek oraz propagatorze oryginalnego żydowskiego stylu teatralnego jest nasycony pewną nutą nostalgii – Profesor Shmeruk miał okazję poznać osobiście Mojżesza Brodersona.

Postać Mojżesza Brodersona związana jest z historią jednej z najważniejszych łódzkich scen okresu międzywojennego – teatru Ararat. Losom tej grupy autor poświęcił najwięcej miejsca. Wydaje mi się, że warto zwrócić uwagę na wspomniany już wcześniej przez Profesora fakt, że łódzki teatr żydowski posługiwał się najczęściej językiem jidysz, ale w Łodzi istniało także Hebrajskie Studio Dramatyczne, którego historię przytacza

Rafał Węgrzyniak. Dość krótką i raczej nieoficjalną działalność studia w okresie międzywojennym ożywiło dopiero przybycie do Łodzi w 1928 roku aktorki Miriam Bernsztajn-Kohen. Przygotowana przez nią młodzież wystawiała dwa pokazy dla szerszej publiczności. Wkrótce jednak znana aktorka z Palestyny opuściła Łódź, a studio poprowadził aktor Teatru Miejskiego Edmund Wierciński. Jest to jeszcze jeden przykład współpracy teatralnej, jaką obserwujemy na łódzkim gruncie.

Anna Hannowa jest badaczką twórczości Jakuba Rotbauma i autorką kolejnego szkicu o twórczości tego znanego reżysera. Na artystycznej drodze tego żydowskiego reżysera znalazła się także powojenna Łódź. Autorka tego artykułu poza źródłami pisanymi przytacza także fragmenty wywiadu przeprowadzonego z Jakubem Rotbaumem w 1992 roku. W historii teatralnej Łodzi Rotbaum zapisał się jako propagator teatru społecznego i politycznego. Jego przedstawienie *Bunt w domu poprawczym* oglądał Leon Schiller. Losy Rotbauma są na stałe powiązane z Idą Kamińską i kierowanym przez nią Państwowym Teatrem Żydowskim powstałym w 1949 roku. Rotbaum został głównym reżyserem tej „rozdwójonej” wrocławsko-łódzkiej sceny i to właśnie tu zrealizował większość swych artystycznych zamierzeń.

Artykuł Jechiela Frenkiel pt. *Teatr i inna działalność artystyczna w getcie łódzkim w latach 1940-1944* został przetłumaczony z języka hebrajskiego przez Tomasza Kuberczyka. Jest to obszerna monograficzna praca jednego z nielicznych ocalałych mieszkańców, łódzkiego getta, która przynosi dokładne, wielostronne i wyczerpujące informacje o działalności artystycznej w getcie. Uderzający jest wstęp, w którym autor w kilku słowach rozwiewa złudzenia czy też błędne wyobrażenia czytelników, sądzących, „że być może sytuacja mieszkańców getta nie była aż tak tragiczna, skoro życie społe-

czne było takie bogate i kipiące...”. Jak dalej czytamy „[...] kronikarz dziejów getta pragnie ze zrozumieniem ustosunkować się do tego zjawiska i powiedzieć przyszłemu czytelnikowi, że cierpienie w getcie nie było mniejsze przez to, że ktoś doświadczył w nim paru godzin radości.” Artykuł Jechiela Frenkiel poza wartościami historyczno-społecznymi, które są nie do przecenienia, niesie jeszcze jedno świadectwo walki o przetrwanie narodu żydowskiego i zachowanie własnej kultury.

Jeszcze jednym świadkiem wydarzeń artystycznych w getcie łódzkim był artysta malarz Pinkus Szwarc, z którym Anna Kuligowska-Korzeniewska przeprowadziła w jego nowojorskiej pracowni wywiad, prezentowany w niniejszym tomie. Pinkus Szwarc należał do grona łódzkich artystów konstruktywistów i unistów, był wychowankiem Władysława Strzemińskiego. Poza swoją działalnością malarską zajmował się projektowaniem dekoracji m.in. do teatru w getcie. Na zaprezentowanych fotografiach przedstawiających projekty dekoracji, widać awangardowy styl inspirowany unizmem Strzemińskiego. Zmarły w 1996 roku artysta nie doczekał uwieńczenia starań Anny Kuligowskiej-Korzeniewskiej, aby w Akademii Sztuk Pięknych im. W. Strzemińskiego odbyła się wystawa jego prac malarskich i rzeźbiarskich.

Trzy ostatnie artykuły przygotowane przez Leszka Olejnika, Małgorzatę Leyko oraz Joannę Krakowską-Narozniak dotyczą okresu powojennego i historii Państwowego Teatru Żydowskiego, który od 1949 działał w Łodzi. Leszek Olejnik zajął się formalnymi aspektami funkcjonowania teatru żydowskiego w Łodzi, która jak sam pisze była „kolebką odrodzonej kultury żydowskiej w naszym kraju.” Artykuł Małgorzaty Leyko o działalność artystycznej Idy Kamińskiej, jest pierwszą i jak dotąd jedyną próbą syntetycznego opracowania i skomentowania dorobku tej wielkiej aktorki. Ida Kamińska, była nie tylko

świetną aktorką, ale także reżyserem i prężnie działającym dyrektorem Państwowego Teatru Żydowskiego. Dzięki jej programowi teatr otworzył się dla szerszej publiczności, nie tylko żydowskiej. Jak pisze M. Leyko „... już na początku swej łódzkiej dyirekcji Kamińska zerwała z teatrem «gettowym», zmieniając repertuar i adresując swe przedstawienia także do widzów polskich.” Poczynania Idy Kamińskiej na scenach Wilna, Łodzi i Warszawy, gdzie święciła swoje kolejne jubileusze (Wilno 1936 rok - 20 lat pracy artystycznej, Łódź 1952 - 35 lat, Warszawa 1967 - 50 lecie) są przedmiotem następnego artykułu przygotowanego przez Joannę Krakowską-Narożniak, tłumaczkę autobiografii Idy Kamińskiej zatytułowanej *Moje życie, mój teatr*, wydanej w 1995 roku.

Druga część tomu pt. MATERIAŁY, zawiera biogramy łódzkich artystów zaczerpnięte z leksykonu Zilbercwaigja przetłumaczone przez Mirosławę Bułat z Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz wspomnienia i refleksje aktorów łódzkich scen żydowskich, a także osób z nimi związanych m.in.: Zygmunta Turkowa, Mojżesza Brodersona, Kazimierza Dejmka. Wśród archiwalnych dokumentów prezentowanych w niniejszym tomie w dziale MATERIAŁY znajdujemy m.in.: sprawozdanie z działalności Państwowego Teatru Żydowskiego (PTŻ) w Łodzi oraz umowę między PTŻ a PTN (Państwowym Teatrem Nowym) w sprawie eksploatacji gmachu przy ul. Więckowskiego 15. Taki układ tomu, prezentujący z jednej strony komentarze, artykuły oparte na badaniach źródłowych, a z drugiej odkrywający przed czytelnikiem sam materiał źródłowy wiedzie do refleksji nad warsztatem historyka teatru i potrzebą odwoływania się ciągle do nowych dziedzin wiedzy, także poza wiedzę o teatrze czy o historii miasta.

Jeśli wydaje się, że tom łódzkie sceny żydowskie przedstawia tylko wybrane

fragmenty z historii żydowskich scen tego miasta, należy zwrócić uwagę na charakter tych scen i ich specyfikę, która wymagała właśnie takiego omówienia. W przypadku Łodzi można mówić tylko o krótkich okresach istnienia instytucji takiej jak teatr żydowski. Forma i tytuł tej monografii *Łódzkie sceny żydowskie* nawiązuje do charakteru tego zjawiska na gruncie łódzkim. Omawiana publikacja jest kamieniem milowym na drodze do zebrania i uporządkowania całej historii teatrów istniejących w Łodzi.

Karolina Prykowska-Michalak